प्रकरण ९ संरक्षणशास्त्रातील महत्त्वाच्या संकल्पना

पाकिस्तान, चीन किंवा अमेरिकेशी भारताचे कशा प्रकारचे संबंध आहेत याविषयी वर्तमानपत्र आणि दूरदर्शनच्या माध्यमातून आपल्याला माहिती मिळत असते. उदाहरणार्थ, आपण भारत आणि पाकिस्तान किंवा भारत आणि चीन सीमेवरील संघर्षाबद्दल वाचतो. काश्मीरमध्ये पोलीस आणि दहशतवादी यांच्यातील चकमकींबाबत वाचतो. याशिवाय प्रजासत्ताक दिनी दिल्लीतील सोहळा, त्यात भारतीय सैन्यदलांकडून शस्त्रास्त्रांचे होणारे प्रदर्शन आपण पाहतो. या सर्व बाबी भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षिततेशी निगडित आहेत.

आपण जेव्हा राष्ट्रीय सुरक्षा किंवा भारत हे एक राष्ट्र आहे असे म्हणतो, तेव्हा आपल्याला त्या संकल्पनांचे अर्थ स्पष्टपणे माहीत असणे गरजेचे आहे. भारत, पाकिस्तान, चीन याविषयी बोलताना त्यांना आपण 'देश' किंवा 'राष्ट्र' किंवा 'राज्य' असे संबोधतो. या सर्व संज्ञा जवळजवळ समानार्थी वाटल्या तरी तांत्रिकदृष्ट्या या सर्व संज्ञा भिन्न भिन्न आहेत. या देशांना 'राज्य' म्हणणे योग्य आहे, कारण ही संज्ञा स्वतंत्र सार्वभौम देशांसाठी वापरली जाते.

जगामध्ये अनेक राज्ये (किंवा देश) आहेत; आपण त्याला 'राज्यव्यवस्था' किंवा 'आंतरराष्ट्रीय राज्यव्यवस्था' असे म्हणतो. राज्यव्यवस्था म्हणताना आपल्याला काय अभिप्रेत असते? परस्परांशी देवघेव करणारी स्वतंत्र, सार्वभौम राज्ये इथे आपण विचारात घेत आहोत. काही राज्यांमध्ये संघर्ष तर काहींमध्ये सहकार्याचे संबंध असतात. राज्यव्यवस्था समजून घेण्यासाठी आपल्याला राष्ट्र, राज्य, राष्ट्रवाद, स्वयंनिर्णय, सार्वभौमत्व, राष्ट्रीय सत्ता, राष्ट्रीय हित आणि राष्ट्रीय सुरक्षा या संकल्पनांचे आकलन होणे आवश्यक आहे.

राष्ट्र

राष्ट्र हा शब्द अनेक अर्थांनी वापरला जातो. ही संज्ञा कशी समजून घ्यायची? काही लोकांना त्यांच्यातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय साधर्म्यामुळे जेव्हा स्वत:ची एक स्वतंत्र अस्मिता निर्माण करावीशी वाटते तेव्हा त्यातून राष्ट्रनिर्मिती होते. त्यांच्यामधील संस्कृती, वांशिकता, वंश, धर्म, भाषा, इतिहास आणि अशा अन्य घटकांमुळे त्यांच्यामध्ये समान मानसिक बंध निर्माण होतात. त्यांच्यामध्ये ऐक्याची भावना असते. परंतु ते एका विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात वास्तव्यास असतीलच असे नाही.

राष्ट्राचे घटक :

१) **लोकसांख्यिक आणि सांस्कृतिक सादृश्यता :** एकाच प्रदेशामधील लोकांमध्ये भाषा, वंश आणि धर्म ही समान गुणवैशिष्ट्ये असतात अथवा त्यांचे सांस्कृतिक किंवा ऐतिहासिक अनुभव एकसारखे असतात.

२) **समुदायाची भावना :** लोकसांख्यिक घटक आणि संस्कृतींमधील साधर्म्यातून आपण एक समुदाय आहोत अशी भावना निर्माण होणे क्रमप्राप्त असते आणि त्या समुदायातील लोकांच्या धारणेतून ती टिकून असते.

३) **राजकीय वेगळेपण दाखवण्याची आकांक्षा :** लोकसांख्यिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक समानता आणि ऐतिहासिक अनुभवांच्या आधारे एकत्र जोडलेल्या समुदायाला राजकीय अस्मितेची आवश्यकता भासू लागते. त्या प्रदेशाचा भूगोल या अस्मितेचा स्रोत असतो. विशिष्ट प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांमध्ये सामाजिक-सांस्कृतिक, धार्मिक किंवा

भाषिक समानता असल्याने त्यांना आपले राष्ट्र असावे असे वाटते. अशा प्रकारे एखाद्या समुदायाची त्याच्यातील साधर्म्यामुळे स्वनियमन अथवा स्वयंनिर्णयाची उत्कंठा वाढीस लागते आणि त्यातून राष्ट्र म्हणून संघटित होण्याची भावना रुजू लागते. याचा परिणाम म्हणून राजकीय पातळीवर स्वयं अभिशासनाची मागणी जोर पकडू लागते.

राष्ट्रवाद

राष्ट्रीयत्व हा राष्ट्रवादाचा महत्त्वाचा स्रोत आहे. **राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय?** लोकांच्या या जगातील आपल्या भूमिकेविषयी ज्या काही धारणा असतात त्याला राष्ट्रीयत्व म्हणतात. समान सांस्कृतिक वारसा लाभलेल्या लोकांमध्ये आपले भवितव्य निश्चित करण्यासाठी विशिष्ट प्रदेशावर आपले सार्वभौमत्व स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा असते. आपल्याला आपले राजकीय भवितव्य निश्चित करण्याचा अधिकार आहे, असे त्यांना वाटते. त्यांना स्वत:चे सार्वभौम शासन हवे असते आणि यालाच 'राष्ट्रीय स्वयंनिर्णय' म्हणतात.

सार्वभौमत्व म्हणजे काय? भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये 'सार्वभौम, लोकशाहीवादी प्रजासत्ताक' असे उल्लेख आहेत. सार्वभौमत्व म्हणजे देशाची स्वतंत्र अधिकारिता, यातून देश इतर कोणत्याही देशावर अवलंबून नाही यावर भर दिला जातो. सार्वभौम राष्ट्र हे निर्णय घेण्यास, कायदेनिर्मिती करण्यास आणि त्यानुसार शासन चालवण्यास स्वतंत्र असते. देशातील लोकांना एक सार्वभौम देश म्हणून आपली ओळख निर्माण करायची असते, म्हणजेच त्यांना स्वयंनिर्णय अधिकार हवा असतो. देशाचा स्वातंत्र्यसंग्राम हे त्याचेच व्यक्त रूप असते.

राष्ट्रवाद ही राजकीय अस्मितेची जाणीव आहे आणि राष्ट्रीयत्व आणि राष्ट्रभक्ती या दोन पैलूंशी तिचा जवळचा संबंध आहे. ते देशाप्रती असणारे प्रेम आहे. लोकांचा आपल्या जन्मभूमीशी एक भावनिक बंध असतो. यातून देशवासियांना एक अस्मिता मिळते, आत्मसन्मान जागृत होतो आणि देशसेवेची प्रेरणा जिवंत राहते. क्रिकेटच्या सामन्यात आपल्या देशाच्या संघासाठी जयघोष करणे, राष्ट्रगीत सुरू झाले की उभे राहणे किंवा युद्धकाळात सैन्याला पाठिंबा देणे ही राष्ट्रवादाची अभिव्यक्ती आहे. लोकांच्या देशाबद्दलच्या भावना ज्या पद्धतीने व्यक्त होतात त्याला राष्ट्रवाद म्हणतात. राष्ट्रवाद ही एक विचारसरणी असून ती लोकांमध्ये देशाप्रती राजकीय निष्ठा जागृत ठेवते.

इतिहासात डोकावून पाहिले तर, पूर्वी ही निष्ठा राज्यकर्त्यांप्रती असे. सैन्य आपल्या राजा किंवा राणीसाठी लढाया करत असे. फ्रेंच राज्यक्रांतीतून जनतेचे सार्वभौमत्व ही संकल्पना जन्माला आली. आज युद्धे राजासाठी नाही तर देशासाठी लढली जातात. जसे की, भारतीय सैन्य हे भारतासाठी लढते, राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधानांसाठी नाही.

तुम्हांला माहीत आहे का?

युनायटेड किंगडम चार भौगोलिक आणि ऐतिहासिक भागांचे मिळून बनलेले आहे – इंग्लंड, स्कॉटलंड, वेल्स आणि नॉदर्न आयर्लंड. भौगोलिकदृष्ट्या, इंग्लंड, स्कॉटलंड, वेल्स हे ग्रेट ब्रिटन या बेटाचे भाग आहेत. नॉदर्न आयर्लंड आणि द रिपब्लिक ऑफ आयर्लंड ही दुसऱ्या एका बेटाचा भाग आहेत. नॉदर्न आयर्लंड हा युनायटेड किंगडमचा भाग आहे, तर द रिपब्लिक ऑफ आयर्लंड हा स्वतंत्र देश आहे. संपूर्ण युनायटेड किंगडमचा उल्लेख काही वेळा ब्रिटन असा केला जातो.

राज्य

राजकीय स्वयंनिर्णयाच्या तीव्र इच्छेतून राष्ट्र राज्यनिर्मितीच्या दिशेने वाटचाल करते. एखाद्या राष्ट्राला राज्य अशी मान्यता कशी मिळते? तर राज्य म्हणून मान्यता मिळण्यासाठी एखाद्या राष्ट्राकडे सार्वभौमत्व, स्वयंशासन, भौगोलिक प्रदेश आणि लोकसंख्या हे चार घटक असणे गरजेचे असते.

१) सार्वभौमत्व हा राज्याचे गुणवैशिष्ट्य ठरवणारा एक निर्धारक घटक आहे. काही वेळा ही संज्ञा स्वातंत्र्य या संज्ञेला पर्याय म्हणून वापरली जाते. परंतु या दोन्ही संज्ञा भिन्न आहेत. सार्वभौमत्व ही राजकीय तसेच कायदेशीर किंवा विधीविहित संज्ञा आहे, तर स्वातंत्र्य ही राजकीय आहे. याचाच अर्थ, देश हा कायदेशीररीत्या सार्वभौम असून त्याची स्वतंत्र राज्यघटना असते. उदाहरणार्थ, भारत १९४७ मध्ये राजकीय दृष्ट्या स्वतंत्र झाला. पुढे १९५० मध्ये संविधान अमलात आल्यानंतर तो सार्वभौम झाला.

२) प्रत्येक सार्वभौम देशाचे एक शासन असणे अपरिहार्य आहे. शासन हे सार्वभौम आणि स्वतंत्र असले पाहिजे. उदाहरण द्यायचे तर, भारत ही एक ब्रिटिश वसाहत होती तेव्हा भारतात शासन होते, परंतु ते सार्वभौम स्वतंत्र शासन नव्हते. परिणामी, स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारत हे राज्य नव्हते.

३) प्रदेश म्हणजे राज्याच्या भौगोलिक सीमा अंतर्गत प्रत्येक राज्याचा ठरावीक भौगोलिक प्रदेश असतो.

'प्रदेश' म्हणजे काय? प्रदेशाचे तीन पैलू असतात : (i) राष्ट्रीय सीमेअंतर्गत सामावणारी भूमी. (ii) समुद्रकिनाऱ्यालगत असणारा १२ सागरी मैलांपर्यंतचा (२२.२ किमी किंवा १३.८ मैल) जलव्याप्त प्रदेश. (iii) राज्याच्या क्षेत्रावरील अवकाश (अवकाशाच्या उंचीबाबत कोणताही आंतरराष्ट्रीय कायदा नाही)

४) राज्यासाठी लोकसंख्या हा अंतिम आणि अत्यंत महत्त्वाचा आवश्यक घटक आहे. देशाच्या लोकसंख्येमध्ये अनेक धार्मिक, वांशिक, भाषिक गट असतात. त्यामुळे एका राज्यामध्ये अनेक 'राष्ट्रे' असू शकतात. आपण भारतासंदर्भात 'विविधतेतील एकता' याबद्दल बोलतो. देशामध्ये विविध धर्म, वंश, वांशिकता, भाषा अशा विविध घटकांनी विविधता निर्माण होते.

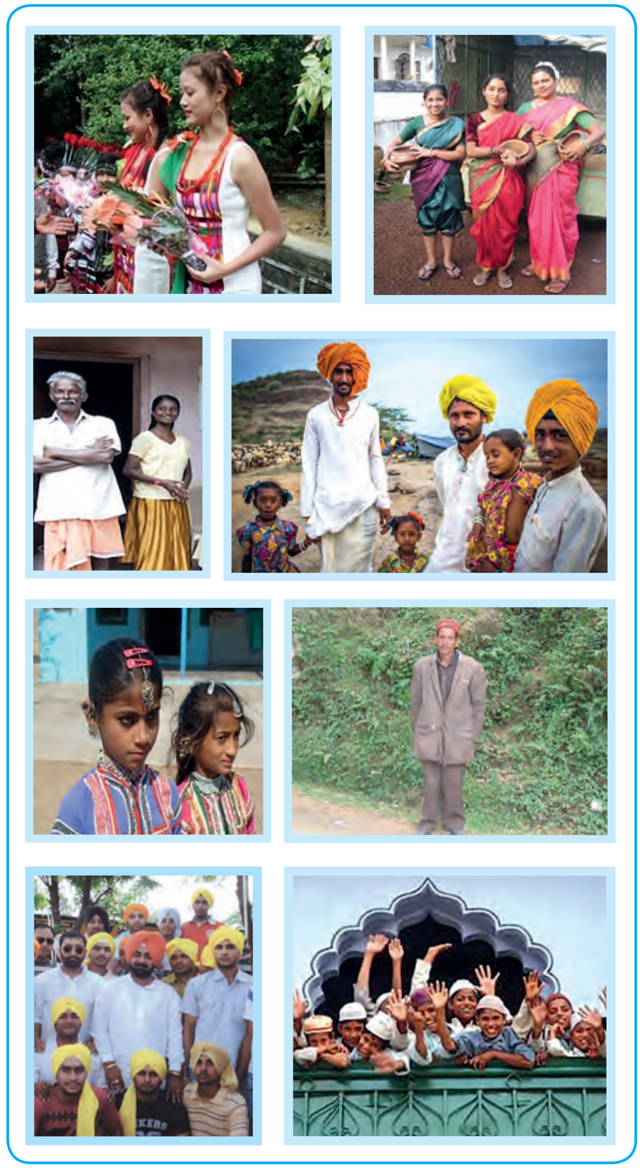

भारतातील विविधता आणि एकता

तुम्हांला माहीत आहे का?

पॅलेस्टाईन – एक नमुना अभ्यास : पॅलेस्टाईन लिबरेशन ऑर्गनायझेशन (पीएलओ) या संघटनेला पॅलेस्टाईन लोकांचे वैध प्रतिनिधी म्हणून मान्यता मिळाली आहे. पीएलओने गाझा पट्टी आणि वेस्ट बँक हे प्रदेश पॅलेस्टाईनचे भाग आहेत असे जाहीर केले आहे. तरीदेखील या देशाला सार्वभौमत्व किंवा स्वत:चा भौगोलिक प्रदेश नाही, कारण हा प्रदेश इस्राईलच्या अधिकारक्षेत्राखाली असल्यामुळे ते राज्य होणार नाही.

राष्ट्रहित

राष्ट्रहित म्हणजे काय? देशाच्या मूलभूत मूल्यांचे संरक्षण म्हणजे राष्ट्रीय हित. ही मूलभूत मूल्ये कोणती? ही मूल्ये म्हणजे देशाची ध्येये आणि महत्त्वाकांक्षा होय. ही मूल्ये राजकीय, आर्थिक, लष्करी अथवा सामाजिक-सांस्कृतिक स्वरूपाची असतात. देशवासीयांना त्यांच्या देशाच्या मूल्यांचे संवर्धन करायचे असते, ती जतन करायची असतात आणि त्यासाठी राष्ट्रवादातून त्यांना प्रेरणा मिळते. अशा मूलभूत मूल्यांची जपणूक करणे हा राष्ट्रहिताचा आत्मा आहे.

भारताची राज्यघटना पाहिल्यास तिचा सरनामा भारताच्या मूलभूत मूल्यांची ओळख करून देतो. या मूलभूत मूल्यांमध्ये न्याय, समानता आणि बंधुभाव यांचा समावेश केलेला आहे. देश नागरिकांना सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्थैर्य देतो. राज्यावर नागरिकांच्या कल्याणाची जबाबदारी असते.

या मूल्यांना कशापासून धोका असतो? राज्य आपल्या या मूल्यांची जपणूक कशी करते? राष्ट्रीय हिताचे प्रमुख घटक कोणते?

१) राज्य नागरिकांचे बाह्य आक्रमण किंवा अंतर्गत अस्थैर्यापासून रक्षण करते. राष्ट्रीय सुरक्षा हा राष्ट्रीय हिताचा महत्त्वाचा घटक आहे. राज्य सुरक्षित असल्याखेरीज ते नागरिकांना शांततामय आणि समृद्ध जीवनाची हमी देण्यास समर्थ नसते. परकीय आक्रमण किंवा अंतर्गत अस्थैर्य हे राज्याच्या मूल्यांना धोका निर्माण करते. भारताची पाकिस्तान आणि चीनबरोबर यापूर्वी युद्धे झाली आहेत. या युद्धांनी भारताच्या राष्ट्रीय हितास बाहेरून धोका निर्माण केला. याशिवाय, संसदेवरील हल्ला (२००१), मुंबई हल्ला (२००८) यांसारखे दहशतवादी हल्ले देशहिताला घातक असतात. नागरिक जेव्हा त्यांच्या मागण्यांसाठी हिंसक मार्ग अवलंबतात तेव्हा अंतर्गत अस्थिरता निर्माण होते. जाहीर निदर्शने, दंगली, दहशतवादी कारवाया किंवा विघातक घटना हिंसक असतात आणि त्या देशाच्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक स्थैर्याला धोका निर्माण करतात.

२) राज्याने नागरिकांच्या व्यक्तिगत आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे रक्षण केले पाहिजे. संघर्ष आणि युद्धांमुळे स्वातंत्र्य संपुष्टात येण्याचा धोका असतो आणि म्हणून राज्य अंतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील असते.

३) राज्य शांतता आणि स्थैर्य राखण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सुव्यवस्था राखण्याचा प्रयत्न करते. केवळ शांतता आणि स्थैर्य राखल्यानेच देश आपला विकास करू शकतात. प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना हे त्याचे माध्यम होऊ शकतात. या संघटना देशांच्या परस्पर संवादासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात.

४) राज्य न्याय या मूल्याचे रक्षण करते. न्याय या मूल्याचे रक्षण हे विशेषत: मानवी हक्कांच्या संदर्भात केले जाते. आंतरराष्ट्रीय कायदे हे त्याचे साधन आहेत. आंतरराष्ट्रीय न्यायालय ही याकरता महत्त्वाची संस्था आहे.

५) राज्य नागरिकांचे सामाजिक आणि आर्थिक कल्याण साधण्यासाठी प्रयत्न करते. नागरिकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि स्वास्थ्य यांची व्यवस्था हे त्यांच्या कल्याणाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

राष्ट्रीय सुरक्षा हा राष्ट्रीय हिताचा सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे केवळ परकीय आक्रमणांपासून संरक्षण नव्हे, तर देशाचे राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक- सांस्कृतिक स्थैर्य हा त्याचाच भाग आहे. राष्ट्र सुरक्षित असेल तरच ते नागरिकांना शांततामय आणि समृद्ध जीवनाची हमी देऊ शकते.

राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे काय?

वॉल्टर लिपमन म्हणतात, 'एखाद्या राष्ट्राला युद्ध टाळण्यासाठी जेव्हा आपल्या वैध राष्ट्रीय हिताचा त्याग करावा लागत नाही आणि तसा धोका निर्माण झाल्यास युद्ध करण्याची एखाद्या देशाची तयारी असते तेव्हा तो देश सुरक्षित असतो.'

राष्ट्रीय सुरक्षा

राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे काय? राष्ट्रीय हित या संकल्पनेमध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा या संकल्पनेचे मूळ आहे.

भारताच्या सुरक्षा धोरणामध्ये 'देशाचा भूखंड, सार्वभौमत्व आणि स्वातंत्र्य' यांचे रक्षण हे पायाभूत घटक आहेत. राज्याचे बाह्य आक्रमणांपासून रक्षण करणे हा राष्ट्रीय सुरक्षेचा पारंपरिक अर्थ झाला. लष्करी सामर्थ्य हा त्याचा एक पैलू आहे, परंतु एकमेव नाही. देशाला सर्वतोपरी सुरक्षित ठेवण्यासाठी भिन्न प्रकारची सुरक्षा गरजेची असते. लष्करी सुरक्षेबरोबर राजनय किंवा राजकारण, समाज, पर्यावरण, ऊर्जा आणि नैसर्गिक संसाधने, अर्थव्यवस्था आणि मानवी संसाधने हे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात महत्त्वाचे पैलू आहेत.

देशामध्ये शांतता आणि नागरिकांच्या व्यक्तिगत, सामाजिक आणि राजकीय जीवनात सौख्य आणि सलोखा निर्माण करणे आणि सुशासन उपलब्ध करणे, म्हणजेच राष्ट्रबांधणी करण्यासाठी हातभार लावणे हे राष्ट्रीय सुरक्षेचे उद्‌दिष्ट असते. राष्ट्राचे अस्तित्व अबाधित राखण्यासाठी राष्ट्रीय ऐक्य असणे महत्त्वाचे आहे. देशाची परंपरा, संस्कृती, इतिहास यांविषयी नागरिकांना अभिमान असतो आणि त्यातून ऐक्याची भावना जागृत होते. शांतता काळात जागरूक राहून राष्ट्राच्या संरक्षणासाठी निर्माण केलेल्या संरक्षण व्यवस्थेला 'राष्ट्रीय सुरक्षा' असे म्हणतात. अशा प्रकारे सुरक्षेच्या पारंपरिक पैलूंप्रमाणे त्याचे अन्य पैलूही अभ्यासणे गरजेचे आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षा

राष्ट्रीय सामर्थ्य

आतापर्यंत आपण सार्वभौमत्व आणि राष्ट्रवाद या संकल्पना आणि त्यांचे महत्त्व अभ्यासले. तसेच राज्य या संकल्पनेतील विविध घटक आणि राष्ट्रीय हित ही संकल्पना आपण अभ्यासली. राज्यव्यवस्था समजून घेताना राष्ट्रीय सामर्थ्य ही संकल्पना अभ्यासणे आवश्यक आहे, कारण राष्ट्रीय सामर्थ्य हे राष्ट्राच्या हिताचे रक्षण करते आणि देश सुरक्षित ठेवते. आपल्या राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने दुसऱ्या देशांशी असलेल्या संबंधांना प्रभावित करण्याच्या क्षमतेला 'राष्ट्रीय सामर्थ्य' असे म्हणतात. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या अस्तित्वासाठी आणि स्वहिताचे रक्षण करण्यासाठी आपले राष्ट्रीय सामर्थ्य वाढवण्याचा अनेक प्रकारे प्रयत्न करीत असते.

राष्ट्रीय सामर्थ्याविषयी बोलताना आपण देशाच्या सैनिकी सामर्थ्यावर सर्वाधिक भर देतो. आता आपण राष्ट्रीय सामर्थ्याच्या विभिन्न घटकांची ओळख करून घेऊ. त्यांचे मूर्त आणि अमूर्त घटक असे वर्गीकरण केले जाते. जे घटक आपण पाहू शकतो आणि ज्यांचे मोजमापन करता येते ते मूर्त आणि जे केवळ अनुभवता येतात आणि प्रत्यक्ष पाहता येत नाहीत ते घटक अमूर्त होत.

मूर्त घटक–

१) **भौगोलिक घटक :** भौगोलिक घटक अभ्यासताना आपण त्या देशाचे क्षेत्रफळ, हवामान आणि ऋतुमान, तसेच त्याचे जगातील भौगोलिक स्थान,

पर्वतशिखरे आणि नद्या यांचा अभ्यास करतो. तुम्ही जर भारत देशाचा नकाशा पाहिलात तर आपल्या उत्तरेला हिमालयाची नैसर्गिक सीमा तयार झाली आहे. याशिवाय नकाशामध्ये भारताची किनारपट्टी दिसते. परिणामी, भारताची हिंदी महासागर क्षेत्रातील भूमिका महत्त्वाची ठरते.

२) **कच्चा माल आणि नैसर्गिक संसाधने :** यामध्ये (अ) अन्न, कापूस, रबर आणि ताग हे वनस्पतिजन्य पदार्थ; (आ) दूध, मासे, मांस, तेल या प्राणिजन्य पदार्थांचा; (इ) लोखंड, कोळसा यांसारखी खनिजे यांचा समावेश होतो. भारत हा जगातील सर्वांत मोठ्या दूध उत्पादक देशांपैकी एक आहे. गहू आणि भात उत्पादनामध्ये भारत स्वयंपूर्ण आहे. भारतामध्ये कोळसा आणि लोखंडाचे सर्वाधिक साठे आहेत.

३) **लोकसंख्या :** कोणत्याही देशाची एकूण लोकसंख्या किती आहे यापेक्षा त्या देशाची उत्पादनक्षम लोकसंख्या किती आहे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. भारताला 'तरुणांचा देश' म्हटले जाते, कारण देशाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ५० टक्क्यांहून अधिक लोकसंख्या २५ वर्षांखालील आहे, तर ६५ टक्क्यांहून अधिक लोक ३५ वर्षांपेक्षा लहान वयोगटामध्ये मोडतात. या वयोगटातील सक्षम कामकरी वर्ग उपलब्ध असल्याने तो देशासाठी लाभदायक आहे.

४) **तंत्रज्ञान :** विज्ञान म्हणजे भौतिक आणि नैसर्गिक सृष्टीची संरचना आणि विविध क्रियाकलापांचा पद्धतशीर अभ्यास होय. व्यावहारिक शास्त्रांचे उपयोजन जेव्हा औद्योगिक किंवा वाणिज्य क्षेत्रात केले जाते तेव्हा त्याला तंत्रज्ञान असे संबोधतात. जेव्हा शास्त्रीय ज्ञानाचा वापर व्यावहारिक हेतू साध्य करण्यासाठी केला जातो तेव्हा काही पद्धती, व्यवस्था आणि साधने वापरली जातात. या सर्व घटकांचा समावेश तंत्रज्ञानामध्ये केला जातो. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे राष्ट्रीय सामर्थ्याचे महत्त्वाचे घटक आहेत. आण्विक, अंतरिक्ष आणि इलेक्ट्रॉनिक्स या क्षेत्रात भारताने मोठी उंची गाठली आहे.

राष्ट्र सामर्थ्याचे घटक

अमूर्त घटक–

१) **विचारसरणी :** विचारसरणी हा समाज, लोक किंवा देश यांचा जगाकडे पहाण्याचा दृष्टिकोन असतो. भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामध्ये देशाची विचारसरणी अधोरेखित होते.

२) **नीतिधैर्य :** नीतिधैर्य हे देशाचे राष्ट्रीय गुणवैशिष्ट्य असते. पेचप्रसंग ओढवल्यास लोक कसे वागतात? उदाहरणार्थ, पूर, भूकंप, युद्धप्रसंग ओढवल्यास लोक घाबरून न जाता एकमेकांच्या मदतीला धावून जातात यालाच देशाचे नीतिधैर्य असे म्हणतात.

३) **नेतृत्व :** प्रभावी, पात्र आणि सक्षम नेतृत्व देशाला शांतता आणि समृद्धीकडे घेऊन जाते.

राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण

राज्य आपल्या हितसंबंधांना प्राधान्य देऊन निर्णय घेते. राज्ये त्यांची मूलभूत मूल्ये जपतात. आपण राष्ट्रीय हित या संकल्पनेशी निगडित सुरक्षा, स्वातंत्र्य, सुव्यवस्था, न्याय आणि लोककल्याण ही महत्त्वपूर्ण मूल्येदेखील समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. ही मानवतावादी ध्येये आहेत. याचा अर्थ भारत, पाकिस्तान, चीन, रशिया, फ्रान्स आणि असे अनेक देश ही मूल्ये आपल्या नागरिकांना उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करतात.

तर मग राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण म्हणजे काय? सुरक्षा धोरण देशाच्या राष्ट्रीय हितावर अवलंबून असते. देश या धोरणाआधारे आपले हित जपण्याचा प्रयत्न करतो. या धोरणनिर्मितीचे दोन पैलू आहेत :

१) राष्ट्र जी मूलभूत तत्त्वे आणि मूल्ये यांचे संवर्धन आणि जतन करते, त्या आधारे राष्ट्राचे सुरक्षा धोरण आखले जाते. ही मूलभूत तत्त्वे म्हणजे त्या देशाची ध्येये असतात.

२) राष्ट्राची ताकद हा सुरक्षा धोरणनिश्चितीमधील आणखी एक महत्त्वाचा घटक आहे. हे धोरण अमूर्त पद्धतीने आखता येत नाही. देशाचे सामर्थ्य वाढले की देश अधिक सक्षम होत जातो आणि यातूनच ध्येये निश्चित केली जातात. त्यावरून देशाची धोरणे लक्षात येतात. राष्ट्राला धोरण ठरवताना त्याची ध्येये आणि क्षमता यांची सांगड घालावी लागते. असा समतोल साधल्याने उत्तम धोरणनिर्मिती शक्य होते.

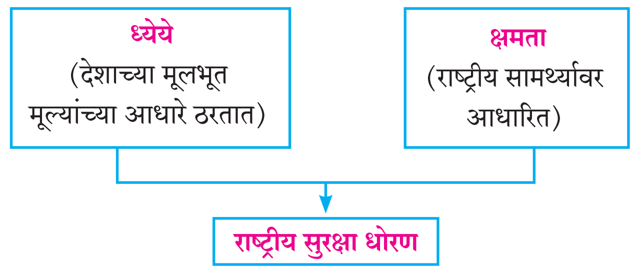

उदाहरणार्थ, भारताचे सुरक्षा धोरण हे 'जागतिक घडामोडींचे स्वतंत्र आकलन' आणि 'शांततामय दृष्टिकोन' या मूलभूत तत्त्वांवर आधारित आहे. भारत या धोरणांसाठी अन्य कोणत्याही देशावर अवलंबून राहणार नाही, आणि स्वतंत्रपणे आपले धोरण आखेल. शांतता हे भारताच्या धोरणाचे मध्यवर्ती मूल्य असेल. अशा प्रकारे भारत आपले प्रश्न युद्ध आणि तंट्यापेक्षा संवाद आणि चर्चेतून सोडवेल.

या सर्व चर्चेच्या आधारे भारताचे पाकिस्तान, चीन किंवा फ्रान्स यांच्याशी असणारे धोरण समजून घेता येईल. याशिवाय भारताचे व्यापार, शस्त्रनियंत्रण, पर्यावरणीय समस्यांविषयी काय धोरण आहे तेदेखील समजून घ्यावे लागेल. याबरोबरच भारताने आपली क्षमतादेखील तपासणे गरजेचे आहे. भारताला सीमेपलीकडील दहशतवादाला तोंड द्यायचे असेल तर भारताला पहिल्यांदा आपली ताकद अजमावावी लागेल.

आतापर्यंत आपण राज्यव्यवस्थेचे विविध घटक अभ्यासले. आपले राष्ट्रीय हित आणि सामर्थ्य आजमावून देश आपले राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण निश्चित करतो. राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणातून देशाची सुरक्षा राखण्याचा प्रयत्न केला जातो आणि त्याद्वारे राज्याचे हित जपले जाते.

आतापर्यंत आपण केलेल्या चर्चेचा आढावा एका तक्त्याच्या आधारे घेऊया.

प्रमुख संकल्पना

राष्ट्र

संस्कृती, वांशिकता, वंश, धर्म, भाषा, इतिहास आणि अशा अन्य घटकांच्या समानतेमुळे लोकांमध्ये मानसिक पातळीवर एकजिनसी भाव निर्माण होतो, मग अशा वेळी एखादा ठरावीक प्रदेश असावा ही पूर्वअट नसते.

राष्ट्रवाद

राष्ट्र या संकल्पनेचे व्यक्त स्वरूप कसे असेल अशी व्याख्या केली जाते.

राज्य

लोकसंख्या, प्रदेश आणि सार्वभौमत्व (शासन) हे महत्त्वाचे घटक आहेत.

राष्ट्रीय हित

राज्यघटनेने जी मूलभूत मूल्ये सांगितली आहेत, त्या चौकटीत राष्ट्राचे हित निश्चित केले जाते. राष्ट्र हे इतिहासाचे फलित असते (सभ्यतेच्या दृष्टीने); राज्यव्यवस्था, अर्थव्यवस्था, समाज आणि संस्कृती यांची मूल्यव्यवस्था यांचा यामध्ये समावेश होतो. देशाचा भूगोल, भौगोलिक राजकारण, तसेच राजकीय,आर्थिक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक पैलू त्या देशाची गाभाभूत मूल्ये निश्चित करण्यासाठी निर्णायक असतात.

राष्ट्रीय सामर्थ्य

देशाच्या मूलभूत मूल्यांचे आणि त्यायोगे हिताचे रक्षण हे राज्याच्या सामर्थ्यावर (सक्षमता) अवलंबून असते. सामर्थ्य वाढवण्यासाठी मूर्त आणि अमूर्त घटक कारणीभूत असतात.

राष्ट्रीय सुरक्षा धोरण

राष्ट्राचे संरक्षण कसे करता येईल हे ठरवणारे हे धोरण राज्याच्या हिताची काळजी घेते.

प्र. १. अ) योग्य पर्याय निवडून विधान पूर्ण करा.

१) राष्ट्रीय सामर्थ्याचा.......... हा एक अमूर्त स्वरूपाचा घटक आहे.

अ) तंत्रज्ञान ब) विचार प्रणाली
क) खनिज संपत्ती ड) उद्योग

२) राष्ट्रीय सुरक्षाविषयक धोरण.......... हे जोपासते.

अ) राष्ट्रीय नीतिधैर्य ब) राष्ट्रहित
क) राष्ट्रीय साधन संपत्ती
ड) राष्ट्रीय नेतृत्व

ब) सुयोग्य कारण वापरून विधान पूर्ण करा.

पॅलेस्टाईनला राज्य म्हणता येत नाही कारण.....

क) दिलेल्या विधानासाठी समर्पक संकल्पना लिहा.

संस्कृती, वांशिकता, वंश, धर्म, भाषा, इतिहास आणि अशा अन्य घटकांमुळे त्यांच्यामध्ये समान मानसिक बंध तयार होतात.

ड) गटात न बसणारा शब्द लिहा.

(भौगोलिक क्षेत्र, सार्वभौमत्व, लोकसंख्या, नीतिधैर्य)

प्र. २. संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

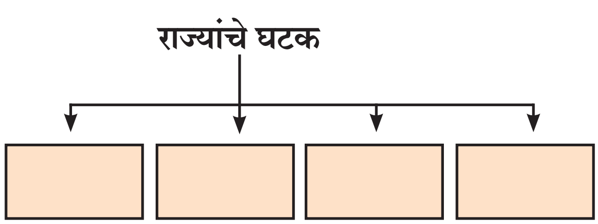

प्र.३. दिलेले विधान चूक की बरोबर ते सकारण स्पष्ट करा.

राष्ट्रीय सुरक्षाविषयक धोरण हे राष्ट्राच्या राजकीय नेतृत्वाची काळजी घेते.

प्र.४. खालील घटकांमधील परस्पर संबंध लिहा.

राष्ट्र आणि राज्य

प्र. ५. दहशतवादी हल्ला झाल्यास जनतेचे नीतिधैर्य वाढण्यासाठी कोणते उपाय करता येतील ते लिहा.

प्र. ६. खालील विषयावर तुमचे मत मांडा.

भारत हे अनेक राष्ट्रे मिळून निर्माण झालेले राज्य आहे.

प्र. ७. खालील प्रश्नाचे उत्तर लिहा.

राष्ट्राचे सुरक्षाविषयक धोरण कसे आखले जाते ?

प्र. ८. दिलेल्या मुद्द्यांच्या आधारे पुढील प्रश्नाचे उत्तर लिहा.

राष्ट्राचे घटक कोणते आहेत ? ते स्पष्ट करा.

अ) लोकसंख्या आणि सांस्कृतिक समानता.
ब) एक समाज असल्याची भावना.
क) राजकीय वेगळेपण दाखवण्याची आकांक्षा.

उपक्रम :

पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या 'विविधता आणि एकता' ह्या लेखावर चर्चा करा.

Please refer to this website :

Jawaharlal Nehru : The Discovery of India (Delhi : Oxford University Press, 1985)

Chapter : The Variety and Unity of India Page: 61

https://archive.org/stream/The-DiscoveryOfIndia-Eng-Jawaharlal-Nehru/discovery-of-india_djvu.txt